

Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz

Joseba Intxausti*

Lazarragak nahiz Leizarragak idatzitakoa ere Elizarena dela esaten hasi gabe, hemen Eliza aipatzean Eliz erakunde erromatarra izango da gogoan hartuko duguna, hau da, berorren hierarkia, kleroa, erlijiosoen institutuak eta, azkenik, erakundearen agintepeko elkarte herritarrak edo gizabanako laiko engaiatuak. Horiek dira hemengo protagonistak.

Kultura esatean, kultura idatziaz dihardugu, eskolatuaz, kultura jasoaz. Hori erakunde barruko zerbitzuetakoa izan zitekeen (eliz liburuak, liturgia, etab.), edo, zergatik ez, sortzean erakundez eliztarra izanik euskaldungoaren zerbitzuan zernahitan Elizatik kanporantz arituz burututako lanak: horrela, Larramendi josulagunak eta Azkue

apaizak euskal hiztegiak egin zituzten, adibidez.

Historia, gertatutakoaz egiten da, baina bide-ertzean erori eta galdutakoak edo burutu gabeko hainbat gertakari ere ez da erabat albora uzteko. Leizarragak ondu zigun Testamentu Berriaren itzulpen kalbindarra gertakari egina da, baina, gure historia kulturala uler-tzeko, gogorarazi egin beharko da, adibidez, zenbat mendetan egon garen Bibliaren itzulpen katolikorik gabe (Intxausti 1994: *passim*).

Idazlan honek motza izan behar duenez, apunte labur bat eskainiko dut, iragan kultural horretako puntu batzuk hona ekarriz eta Eliza ezberdinen hizkuntz historiatik jardunez batik bat.

* Historialaria. “Kulturarako Euskal Fundazio”ko idazkaria. Donostia.

Elizaren euskalgintza aipatuko dut, eta parte historiko-kritikoak bi Eliz munduak (Ekialdekoa/Mendebaldekoa) alderatuko ditu.

1. Eliza eta eliztarrak euskalgintzan

Herrien lehen kristautzean, prediku eta bestelako eliz zerbitzu mintzatuek beren bidea egin zezaketen, unean uneko eta tokian tokiko premiei erantzunez eta etorritako misiolariaren hizkuntz gaitasunen arabera.

Hizkuntzekiko politika hori, itxuraz, arautu gabe zegoen lehen misioaldi hartan, baina badirudi, halabeharrez, gurean euskara ere aintzakotzat hartu zutela, V. mende-hasierako Eutropio batek dioena gureaz ari bada behintzat (Intxausti 1990: 57). Hala ere, kristautze-garaietako baliabide idatzirik ez dugu ezagutzen euskal testu zaharren artean. Mila urte bederen iragan ziren horrelakorik gabe.

Berant Erdi Arotik ere (ordurako baziren hemen zenbait kristau-belaunaldi eder pasata) ez dugu ezagutzen XIII-XIV. mendeetako euskarazko sermoirik, katiximarik, otoitz-libururik. Kultura idatzirik gabeko kristautasuna al zen hura? Edo beste hizkuntzetan idatzitakoaz baliatuz eta mintzatuz bakarrik ari zena?

Etxepare aitzindari zela (1545), Errenazimentuak eta Erreformak eman

zioten egoerari astindu on bat, bai behar ere. Kristautasunaren ulerpen kontrajarrietatik hasita eta Eliz proiektu ezberdinen arabera, hautu ezberdinak egin zituzten orduan gure arteko Elizek: kalbindarrak Bibliatik hasi ziren, eta katolikoek prediku eta katekesirako idazkiak landu zituzten.

Hauen artean, itxaropentsua izan zen hasiera (1550-1565 inguruetan), baina, Kontrarreformako susmo gaiztoen artean, laster mantsotu zen lana. Galdetzekoa da zer gerta ote zitekeen Luku Gotzaina, 1556an hil ordez, Kalahorrako Diozesian 1570a arte bizirik izan bagenu. Ez Kalahorrak, ez Hegoaldeak izan zuten eremu honetan aitzinamendu egitarauririk.

Berrogeita hamar urte geroagoko lanak ezagunak dira, baina lurraldez aldatu beharko dugu horiek ezagutzeko: Iparraldean Materre atzeritarrak eman zuen lehen urratsa (1617), Axular inguruetan zuela (1599az geroztik Saran); azken honen eta Etxeberri Ziburukoaren itzala zabala gertatu zen, lanean ekiteko; kasu honetan, hierarkiaren babes eta guzti, neurri batean behintzat (Etxaus). Tradizio iraunkor bati eman zioten bide: Villasante-ren *Historia de la Literatura Vasca*-n ikus daiteke idazle horien zerrrenda, Iparraldean XIX eta XX. mendeetaraino luzatu zena. Hori izan da, unean uneko premiei begira eta norberaren indarren arabera, Eliz idazlego estimagarri batek burutu duen obra.

Hegoaldean hutsaren hurrengoa da XVII.eko uzta: Beriain nafarra, Kapanaña mañariarra edo Mikoleta bilbotarra aipatu beharko, zerbait esatearren. Berantetsita, Larramendi-k joko du deiadarra gerla berrietarako, Etxeberri Sarakoa eta Munibe inguruetan dituela (Azkoitia ez dago Loiolatik urrun): Larramendirenek eta beretarrenek (Kardaberaz, Mendiburu) berrogei urte bete zituzten jardun horretan (1728-1767); ondoren, erbestea dator josulagunentzat, baina haien idazkiek, nola hala, bidea egingo dute (batzuetan ezkutu isilean luze itxaron behar izan arren), eta batez ere jada ereindako haziak emaitza onak ekarri zituen luma berrietatik: Ubillos, Mogel, Añibarro, Agirre, Gerriko, Astarloa, B. Santa Teresarena, eta abar luze bat. Denak ere elizgizonak.

Azpimarratzekoa da, gainera, eliztar hauetako zenbaiten euskal lana ez dagoela patoraltzara begira bakarrik, hizkuntzaren beraren balio sozio-kulturala ere aintzakotzat hartzen dutela, eta eliz zereginetarako ez ezik edozein euskal kulturgintzarako baliozko tresnak sortzen dituztela (gramatika, hiztegia, erretorika).

Eliztarren bigarren hautu hau nabariagoa gertatuko da oraindik, Eusko Pizkundera iristean: XX.eko lehen hamarkadetan, euskal kultur erakunde eta elkarteetan sartu-sartuak ageri zaizkigu elizgizonak, inoiz beren lan-kalitatea-

gatik goi mailara igota gainera. Adibiderik behar balitz, aski da Euskaltzaindiaren sortze-taldea eta berehalako euskaltzainak gogora ekartzea: Azkue, Tx. Agirre, J.-B. Eguzkitza, Olabide, etab. XX. mendeko sei euskaltzainbueruetako hiru bederen elizgizonak izan dira: Azkue, Lekuona eta Villasante (1919-1951, 1966-1970, 1970-1988) (*Euskaltzaindia* 1976: 5. eta 6. kap.). Kasik itogarria izaterainoko presentzia da, edo bere aberastasun mugatuan bestelako gure eskasiak salatzen zituena (1900-1970).

Pastoraltzarako lanek ere jite berria hartu zuten (programatuagoa, esan nahi dut), eta, esate baterako, euskal katekesiari baliabide eguneratuagoak sortzeko asmoarekin burututakoak ziren. Pastoraltzarako eliz talde euskaltzaleek hartuko dute beren bizkar orain lan-egitarau berria. Gogora bedi Bizkaiko “Jaungoiko-Zale”, esaterako: 1912tik aurrera, gerra lehertu arte, lan gaitza burutu zuena, sariketa eta euskarazko katekesijaiak eratuz, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria eta *Ekin* astekaria kalean jarriz, Ibargutxi-ren katekesi-liburuekin batera; edo Gipuzkoako *Argi Donea* enblematico hura (Baltzola, 1925) eta *Argia* (Garitaonandia). Zenbait Ordena erlijiosok ere eman zuen beretik gerra-aurre hartan: kaputxinoek (Intza, Loramendi), josulagunek (Olabide: *Itun Zar eta Berria*, berandu arte argitara ezina), karmeldarrek (Jauregi), klaretarrek (Arana-Zabala), eskolapioek (Mokoroa), sarri-

tan eliz zereginetarako ez ezik zuzeneko euskalgintzan sartuta (literatur sorkuntza, gramatikak, hiztegiak, etab.) (Iztueta 1991: *passim*); frantziskotarrena, orduan hasita (Arruti), zerbait geroago etorriko zen. Euskalaritzan nahiz literaturan ere lehen mailako emaitzak eman zituzten elizgizonek (Azkue, Tx. Agirre) (Intxausti 1998: 52-53).

1937-1975etako gaualdi luzean, izan zuten eliztarrek garaiko euskal zereginen lekurik franko. Azkue (1942) eta Lekuonaren (1948) itzulerekin batera (1947), Ordenetan lehenik frantziskotar eta karmeldarrek erakutsi zuten ahalegin berrietarako gogo edo ahalmen bizkorra (1947-1960), liburu eta aldizkariak eskainiz, eta luma langileak plazaratuz (S. Mitxelena, B. Gandiaga; L. Akesolo, S. Onaindia; *Jakin, Karmel*).

1960tik aurrera eta inguruak hala eskatuta, Euskal Herriko Elizak politika berri bati heldu zion: bere ekimen propioei ez ezik elizaz kanpoko herri-tarrenei erakunde-babesa emango ziena. Guztiz garrantzizkoa suertatu zen hau, gutxienez bi eremu jakinetan: informazio orokorreko komunikabideetan (Herri Irratiak, *Z. Argia, Anaitasuna*) eta euskal eskolagintza berrian (hainbat Ikastola Eliz babespean jaio edo bertara bilduko da, borondatez edo legezkoak bete beharrez).

Eskertzeko apustua izan zen hau, eta erabakigarria, gainera. Elizak eus-

kaldungoari sekula egin dion zerbitzurik estimagarrienetakoa.

Eliza barruan, Kontzilio-ondoak eskatu duen Liturgiaren berrikuntzako euskaltasuna dago (itzulpenak, argitalpenak). Diozesi bakoitzeko lanaren ondoan (adibidez, Kerexeta-rena Bizkaian, edo Belokekoa Iparraldean), elizbarruti arteko erabaki eta lanak daude, ofizialki eginak eta alde zurretik marraztutako hizkuntza politikaren arrastoan joan direnak. Beste testuinguru batean burutu zen *Elizen arteko Biblia* (1994), itzulpen-lan erraldoia (Intxausti 1994: *passim*). Honelakoak izan dira, bestalde, Markinan karmeldarrek prestatutako zenbait lan (L. Baraiazarra), D. Amundarain-ek nahiz Frantziskotarren Itzulpen Taldeak buruturikoak. Azken ordukoetan (baina ez baliorik txikienarekin), Deustuko Unibertsitateak daraman *Erljio-Kulturen Bilduma*, eta gertuago, *Hemen* aldizkari hau bera daude.

1976-2004. etako mende-laurdenean, gizarte zabalaren eta euskal Erakundearen eraginez datorren beste zerbait aipatu behar dugu: eliz eskolei dagokiena. Apurka-apurka eliz ikastetxetan ere euskarari bere lekua (edo lekuren bat) aitortzen zaio; aztertzeko dugun historia da hori, kasu gutxi batzutan eredugarria, bestetan geldoa eta mantsoa, eta inoiz edo beste ezinak edo gogo eskasak elbarritua.

Horra, bere haundi-maundian gogorazita, Eliza eta eliztarren euskarazko historiako zenbait une gogoangarri. Estatu berekirik gabeko herrian, ofizialtasun zibilik gabeko hizkuntza batean eta Eliza katoliko erromatarrean egin zitekeen guztia izan gabe, elizgizon anitzen bizkar eta inoiz erakundeak berak ere sustatuta burutua.

Hori guztia esanda, arrazoizko galdera bat: Ebanjelioaren zabalkundeak eskatzen zuenari jarraiki eta Elizak berak inkulturaziorako aldarrikatu izan duenari leial jardunez, noraino iritsi da Eliza bere euskaldungo kristauari zor zion zerbitzuan, idatzian batez ere? Erantzuna testuinguru unibertsal batek bilatzeko, galderak beste atzera-begiratu bat eskatzen digu. Ikus dezagun, gaingiroki bada ere, Elizen hizkuntz historia orokorra.

2. Ekialdean, herriek badituzte hizkuntzak, eta Elizek ere

Testamentu Zaharrean bezala Berrian, gizakiok izan dugun hizkuntzen munduaz bada mito eta gogoetarik, eta, praktikan, lehen judu-kristauak inguruko herri eta gizarteetara irekitzean behala topo egin zuten hizkuntza arrotzekin: hortik sortutako kontzientziaren lekukoa izango litzateke, agi danean, lehen Mendekoste egunean bizi izandako eleaniztasun miragarri hura: “Denak Espiritu Santuaz bete ziren eta hizkuntza arrotzez hitz egiten hasi, ba-

koitza Espirituak eragiten zion eran. [...] Nola daiteke, bada [zioten entzuleek], guretako bakoitzak bere jatorrizko hizkuntzan horiei entzutea?” (*Eginak* 2, 4 eta 8).

Mirariak mirari, egunero hizkuntz hautapena egitean, apostoluek eta lehenengo kristau-belaunaldiek inguruko egoera soziolinguistikora moldatu behar izan zuten: hiri greko edo helenizatuetoako egoerara jarri (Diaspora juduaren nahiz hiri helenistikoaren kasuan), edo jatorrizko herrietako jende xumearen hizkuntzak ikasi eta erabili (artean, Inperioan bertan ere bizirik zeudenak, eta zer esanik ez hemendik kanpo).

Hasteko, Jesus Nazaretekoaren eta apostoluen gizarte judu-galilearra hizkuntz trukaketa jasan berri baten lekuko bizia zen orduan. Horregatik, ez zuten izan haiek hebraiera eguneroko bizitzan entzun eta erabiltzeko aukerarik, nahiz eta Sinagogako ospakuntzetan entzuten zuten; izan ere, Babiloniako Erbestealdiaren ondoren (hain zuzen, belaunaldi batzuk lehenago) desagertu baitzen herriko hebraiera. Jada aremera zen nagusi Palestinako gizartean, Ekialde Hurbilean arrakasta harriagarria izandako hizkuntza semita bat alegia (gaur egun oraindik gune txiki batzuetan bizirik dagoena: Siriako Malula-n, adibidez) (Sáenz-Badillos 1988: 121; Trebollé 1993: 61-84; Del Moral 2002: 231).

Baina aramera ere ez zegoen bere unerik onenean. Alexandro Handiaren ondoko Aro Helenistikoan (K.a. IV-I. mendeetan), grekoa zihoan administrazio eta kultur mundua hartuz, hiri berri handietan sartuz eta aramerak izandako *lingua franca*-ren egitekoa bereganatuz. Hala ere, Ekialdeko herritarren ezpainetan aramerak bizirik iraun zuen luzaro, etxeko eta herriko hizkuntza bezala, arabierak K. o. VII.ean bidea moztu zion arte (Del Moral 2002: 71).

Arameraren eta grekoaren une eta molde ezberdinetako presentzia horiek beren eragina izan zuten kristauk lehenengo hizkuntz hautapenak egitean: K.o. I. mendean, jada bazterrezina zen grekoa kultur zereginetan Ondorioz, Ebanjelioak eta Testamentu Berri osoa grekoz idatzi ziren, Erromatar Inperioko Ekialdeko hizkuntza kulturallean, artean latina urrun samar baitzegoen.

Nola jokatu behar zuten, ordea, apostolu ibiltari haiek Inperioko eta nonahiko herritarrei (eskolatu nahiz eskolatu gabeei) kristau mezua pasarazteko, katekumenu nahiz bataiatuekin jarduteko? Irakas-ikasgaiek bezala liturgiak eta kristauarteko ospakuntzek hizkuntzen arteko hautapena eta hautatutakoaren garapen idatzia ere eskatzen zituzten, noski.

Aramera edo grekoa beren esparruetan isil arazi gabe, gainerakoetan berezkoa zirudien bidea hartu zuten to-

kian tokiko kristau-elkarteek: hortaz, herrien hizkuntza ezberdinen arrastoan eratu eta garatu ziren Ekialdeko lehen Elizak (I-IV. mendeetan). Horren adibiderik ez zaigu falta, eta, denak aipatzen ibili gabe, hiru kasu ezagun gogoraziko ditut:

- *Eliza Siriarrak*: Antiokia eta Edesatik inguruetakoa jendeenganaino iristean, beduino eta landetako herritarren aramera hartu zuen Eliza honek, arameraren dialekto bat (siriera). Jada II. mendean itzulita dituzte aramerara Ebanjelioak, eta IV.aren azkenetan Testamentu Berri osoa. Liturgiak ere bide bera hartu zuen, eta ondoko mendeetan Eliza Siriarrak eliz kultura literario aberatsa sortu (II-XVII. m.). Autore handi eta ezagunena San Efrén dugu kasu honetan (c. 300-373) (Sélis 1988: *passim*).

- *Eliza Koptoa*: Eliza kristau honen oinarrian Egiptoko herri xumea dago, eta beronen hizkuntza, etenik gabeko bilakaera batean Egipto historiko zaharretik zetorrena, eta ez hiri kolonizatutako biztanleria grekoa. Biztanleria koptoa kultura eta bizibidez hiri helenizatuetatik apartekoa zen; Alexandria-ko grekoena, esaterako, bestelako mundu bat zen (Ducellier 1992: 106-109; Boud'hors 2000: 52-91). Batez ere ihesi zihoazen misiolariak (heterodoxoak ala ez) eta eremitak izango dira Egiptoko landa-herritarrak kristautuko dituztenak, inoiz edo bestetan hirietatik

egindako kristautze-lana ahantzi gabe. Eliza honek herritarren hizkuntza kop-
toa hartu zuen, eta III-XIII. mendeetan
bete bere garai klasikoena. Erabaki
hari eta ondoko historiari esker, kopte-
ra mintzatuak XVI.a arte iraun ahal
izan zuen bizirik. Bistan da bien bitar-
tean arabiera nagusitu zela lurraldean,
eta gaur egun koptoen hizkuntza arrun-
ta da arabiera, koptera liturgiara bildu
den bitartean (oro har eta *passim*: Pe-
llegriño 1985, Cannuyer 1996; Bour-
guet 1988; Algermissen 1964: 563,
574).

- *Eliza Armeniarra*: IV. mende-ha-
sieran kristautu zen ofizialki Armenia-
ko Erreinua, eta deliberamendu horrek
kulturan eta hizkuntzan gure egunak
arte luzatu diren ondorioak izan zituen,
eta ditu. Elizgizonek sortu zuten alfa-
beto berekia (Mesrop Mastotz), berek
egin zituzten Bibliaren itzulpenak (V.
m.), armenieraz eman zuten Liturgia
eta garaiko Teologia eta Eliz kultura
osoa; hizkuntza horrela trebatuz, gai
izan ziren sirieratik eta grekotik litera-
tura klasikoa eta lehen pentsamendu
kristaua bereganatzeko. Gaur arte iraun
duten oinarriak dira horiek. Dena ar-
meniera klasikoan egin zen (*grabar*),
gerora armeniera herritarrak bere alda-
ketak zituen bitartean ere. *Grabar* hori,
nolabait esateko, armeniarren latin na-
zionala da, eta XVIII.etik hona (*gra-
bar*-a ere gogoan izanik) moldatu da
armeniera modernoa, Liturgiak arme-
niera grabar-ez segitzen duen bitartean

(oro har eta *passim*: Beledian 1994;
Dedeyan 1982; Mouradian 1996, eta
hikuntzarekikoa: Nichanian 1989: 91-
97, 179-184, 206-210, 239-282).

Ikusten da, bada, Eliza nazional
hauei esker, nahiz eta grekoak bere al-
de Inperio Bizantziarra eta beronen or-
todoxiako Eliza grekoak ere izan zi-
tuen, ez zuen lortu (ahal edo nahi izan)
herri horien hizkuntzak isil arazi eta
trukatzea (Zernov 1962: 81-83), Bizan-
tzioko Gorte eta Zuzenbidea laster lati-
na baztertuta grekotu egin ziren arren,
eta, zenbait zalantzaren ondoren, In-
perio bizantziarrean VII. mendetik au-
rrera grekoak bere nagusitasuna erabat
segurtatu zuen arren (Ostrogorsky
1984: 116-117; Asimov 1983: 115).

Eliza nazionalek, hizkuntzaren eliz
azalpenetan eta oro har beren literatur
eta kultur sorkuntzan uzta oparoa eman
dute. Aipatuekin batera, hor daude Eli-
za etiopiarra edo nestoriarra ere, azken
kasu honetan, gainera, historia txundi-
garri batekin Ekialde Hurbilean eta
Txinako historian. Oroitzekoa da, bes-
talde, Erromak Eliza hauek inoiz bere-
gana erakarri eta latindu nahi izan zi-
tuenean, nola erantzun zuten beren hiz-
kuntzen defentsan (Etiopia, 1622-
1632; India-Malabar, a. 1599; Alger-
missen 1964: 514, 546, 563, 574, 581,
588; 580, 534).

Baina hori dena Ekialdeko historia
da, ez derrigor Eliza kristau guztiena.

Zein izan zen, bada, Mendebaldeko Elizen ibilera?

3. Mendebaldean, Erromak badu hizkuntza bat: latina

Kristautasun bat beraren barruan Eliza guztiek ez dute hizkuntz politika bera izan, ez beren geografian, ez denboran zehar mendez mendeko ibilian. Euskal Herriko gure hizkuntz historia ulertzeko ere funtsezko datua da hau. Gogoratu behar da, gainera, Elizek egin dituzten hautu linguistiko ezberdinak hainbat inguruabarrek baldintzatu izan dituela: testuinguru geografikoek, demografikoek, kulturek, historiko nahiz politikoen, barne-baldintza eliztarrak berak eta Eliz botereari berari dagozkionak ahanzi gabe. Alferrik da bestelakorik pentsatzea.

Mendebaldeko Eliza Inperioko luze-zabalean bere burua *erromatar* bezala definituz joan zenetik, erromartasunak *latintasuna* ere berariazko izaera izan zezakeela pentsa zitekeen, eta neurri handi batean hala gertatu zen; zer esanik ez Elizak Inperioaren barruan eta Inperioko botere zibilen erabakiz ofizialtasun osoa eta bakarria irabazi zuenetik (213, 280).

Nola gertatu zen hori, ordea?

3.1. Inperiotik Kristautasunera

Esan bezala, Inperioak bi kultur hizkuntza nagusi izan zituen bereak:

latina Mendebaldean eta grekoa Ekialdean. Baina erromatarraurreko hizkuntza herritarrak ez ziren, ez hemen eta ez han, bat-batean desagertu, eta ez-neolatino gutxi batzuk gure egunak arte iritsi dira (euskara bera edo bretoiara zelta, adibidez).

Bi hizkuntza nagusietan, batez ere grekoa ageri zen kulturaren itzal luzeko hizkuntza bezala; Erroma Hiriraino bertaraino iristen zen itzala zen hura. Erromatarren ametsetako bat izango da latinari kultur duintasun berria ematea, hain zuzen neurri handi batean grekoen oinordekotza latinaren baretatik ere bereganatuz (itzulpenak, birsorketa).

Erromako lehen kristauen elkarte-hizkuntza, bestalde, batez ere grekoa izan zen lehen bi mendeetan; Hermaek, adibidez, grekoz idatzi zuen (c. 150), eta Biktor aita santuaren garaia arte ez zen nagusitu latina Erroma Hiriko kristauartean (c. 200), eta ondoko bi mendeetan lortu zen erabat Elizaren barruko hizkuntz trukaketa (III-IV. m.).

Trukaketa-prozesu hori segurtatu eta lanabesez hornitzeko urrats jakinak eman ziren: a) Pentsamendu kristaua garatu, latinezko kristau-kulturgintza teologikoaren bidez, b) Liturgia latinu, Elkarteko otoitz ofiziala latinez ospatuz (IV.aren azkenetan). c) Biblia latinez jarri: 300. urte inguruan jada 80.000ren bat lagun ziren Erromako

kristautentzako *Vulgata*, Damaso aita santuak eskatuta, San Jeronimo-k pres-tatu zuena (383-406. urteetan).

Horra, bada, emanda kristau mezua idatziz ere latintzeko urrats larrienak. Kostata, baina azkenik horrela aurkitu zuten berriro beren jatorrizko hizkuntza erromatar kristauek, eta, azken finean, erlijiotasun hori latinez bizitzeko moduan ziren, hortaz. Jada latina bazen nor Elizaren ofizialtasunean ere.

Eliza ofiziala Inperioaz jabetuz zihoalarik (IV. mendean), edo berorren egiturak desegiten ari zirela (V. mendean), Elizaren kulturean hizkuntza latina prest zegoen ostera ere, garai batean Erromako armada, kultura edo Zuzenbidea bezala, Inperio ahulduko galtzara-sarean zehar Mendebalde osoa hartzeko: egokiera berri honetako kristautze-olatu handiak eman zion akabera Mendebaldeko latintze orokorrari, aurreko latintzea harago eramanez eta herritarrengan errotuago utziz (García Bellido 1967; Mariner 1974).

Nola jokatuko zuen, bada, kristautasun latinduak Mendebaldeko hizkuntza zaharrekin? Ez zen izango jatorrizko herri lehendik Inperioak garaituekiko arazoa bakarrik; izan ere, barbaro garaile etorri berriek ere beren ele berekiak ekarri zituzten eta: ostrogotuek Italiara, bisigotuek Galia eta Hispaniara, adibidez.

3.2. Kristautasunetik Inperiora?

Ez gara sartuko hemen latintzeak erromatarraurreko hizkuntzak Mendebaldean nola desagertu arazi zituen erakusten. Esan dezagun Italian Augustoren garaian (kristau-Aroaren atari-atarian) desagertu zirela oro har haiek (Migliorini 1968: I, 28-29); Galian, hizkuntza zeltak V. mendea arte-edo iritsi zirela (bretoiera salbu, orduan etenik izan ez bazuen behintzat); Hispaniako kasuan, ostera, II-III. mendeetan desagertutzat eman daitezke denak (euskara izan ezik), nahiz eta beranduago arte ere atzeratu izan den erabateko desagertpen hori (García Bellido 1967; Díaz 1976: 14-15; Arce 1982: 109-110).

V-VI. mendeetako inbasio-aldien ondoren, hiri erromartuetako latin arrunta Eliz jendeetara mugatu zen (Jedin II, 710). Hauxe izan zen Ingalaterran eta Irlandan germaniera eta hizkuntza zeltentzako egokiera kultural ona, lege-testu eta literaturaraino iritsi zena (V-IX. mendeak) (Jedin II, 814).

Europa jaiotzear denean (VIII-XI. m.), latinari Erakunde Publikoetan eta Elizan leku ofizialak segurtatu, garatu eta/edo finkatzeko, hantxe Lehen Erdi Aroaren bihotzean, bi ahalegin handi ezagutuko ditugu mundu zibilean eta Elizan, latin/erromantzeen arteko jario-egoera aldakorra momentuz latin-indartuko dutenak: Karlomagno-rena bata (768-814) eta Gregorio VII.arena bestea (1073-1085).

Horrek, estreina, lehen mendeetan erromatartu eta latindu/neolatindutako biztaliariarentzat balio izan zuen batik bat, baina laster baita barbaçoentzat ere. Hauek, hizkuntza-mailan, bere harrotasun etnikoa eta erromatarren aurrean zuten bestelakotasun-kontzientzia ez zituzten berdin azaldu guztiek: garbi dago, oro har, frankoak frankiera galdu eta latina hartuta ere beren germaniartasun anti-erromatarraren sentipena gorde zutela (Barbero 2001: 106-107); VI-VII.etan hizkuntza germaniarrei, latinaren kaltetan, lehentasuna emateko trantzean izan zen Eliza (Zink 1999: 613), baina ez zuen egin aurrerentazio horrek, eta frankoen lege guztiak latinez emango dira, ez frankieraz, eta Liturgian frankieraz jardutea, latina bezalako hizkuntza “jantzia” eskueran izanda, “barregarria” ere gerta zitekeen. Horrek guztiak latinaren eta Eliz zentralismoaren aldeko proposamenei bidea samurtuko zien.

Aitzitik, bisigotuen kasua beste modu batean dator: hizkuntzak beren gotutasuna azpimarratzeko ere balio izan zien bisigotuei, hispano-erromatartasunetik bereiziz, jarreretan ez ezik Administrazioan ere (Thompson 1971: 358).

Kristautzean eta gero gotuen artean gotuerak bizi izandako historia begiratzekoa da: germaniarrak Mendebaldera iritsi aurretik, Biblia itzulita zuten beren hizkuntzara (Ulfilas, c. 350) eta badakigu Liturgia arriarra gotueraz ema-

na zela baita Hispanian ere (Thompson 1971: 55, 357). Garaiko latintzeak la-gunduta eta Monarkiaren Eliz erromatartzearen ondorioz (Rekaredo, 587), latinaren bidea hartu zuen Eliza gotu berriak: dogmaz erromatarra izango zen, eta hizkuntzaz, latinoa. Toledoko Kontzilioak latinez mintzatu ziren, eta Erreinuko legeak ere bai.

Hori dena gogoan dugula, ez da, beraz, sobera harritzekoa Karlomagno-ren Inperioak ezarri zuen kultur proiektuko hautapen linguistikoa.

Karlomagno (768-814)

Hizkuntzaren hautapenean, Inperio berria bere kultur eta administrazio egituretan latinoa izango da, baina jendearen ahotan zebilen V-VIII. etako “latin endekatuari” gaina hartzen ahalginduz.

Hori egiten zen bitartean, ordea, garaiko latin-hiztun eskolatuen eta erromantze-mintzatzaille herritarren arteko aldea eteneraino larritzen ari zen, eta Tours-eko Kontzilioak zera agindu behar izan zuen (813): predikuak ez zitezela egin latinez, ezpada *rusticam romanam linguam* (=erromantzean) *aut theodiscam* erabiliz (Barbero 2001: 106).

Izan ere, garai haietan ari ziren beren hizkuntzatasuna irabazten latinetik zetozen erromantze mintzatuak: lehen fasean mintzatu herritarra moldatzen

da (800a arte Frantzian, 1080a arte Espainian), eta bigarrenean elizetako erromantzearen esan-modu herritarra finkatzen (842a ingurua arte Frantzian; 1206a arte edo Penintsulan); azken fasean, bi hizkuntza parekide geratuko dira: latina ohiko moldez idatzia baina molde berri eskolatuz mintzatua (Eliz kultura latino erdiarotarrerako balioko duena), eta erromantzeak, mintzatuaren ahoskerak leial jasotzeko, molde berriz idatzita (Frantzian 1000 ingurutik aurrera, Penintsulan 1228a geroztik). Eboluzio-tarte luze horretan latina berregokituz eta leku literarioa molde berrietan bilatuz joan zen, baina, hala ere, esan dezagun, azken bururako, idatziz ere “normalizatu” egiten direla erromantzeak. (Wright 1989: 385-387; Zink 1999: 613-614; Riché 1979: 306-309).

Sortze-prozesu sozial luzea izan da dena, eta inondik ere ez bat-batean argitu zena. Hizkuntza neolatinoak idatziz ere beren heldutasunean direnez, kultura eta Liturgia emateko gai dira jada. Gertatuko al da horrelakorik?

Karlomagnoaren proiektu kulturalak “theodisca lingua” hura albora utzi zuen, baina ez erromantzea hobesteko, latina baizik –latin hobetua, noski–. Hortaz, Errenazimentu horrek bizimodu indarberritua eskaini zien berriro latinari eta latina zerabilten talde eta erakundeei, kultura eta administrazioa egin behar zutenei: alde handi batekin,

gainera, Eliz jende eskolatuari batez ere (apaiz, monje, hierarkia, eliztarrei oro).

Latinaren ondare karolingiarra itzal handiko kultur bidea eta baldintza finkoa izango da ondoko mendeetan, izan ere bide ireki eta eroso bilakatuko baitzen XIII. eta XV-XVI. mendeetako Errenazimentuetaraino.

Gregorio VII (1073-1085)

Aita santu honen Erreforma erromatar erdirakoiak –betiko latinarekin eta Errenazimentu karolingiarrak emandako bultzadarekin– latinean aurkitu zuen batasunaren eta zentralismoaren lanabesetako bat.

Erreforma gregoriotarraren baitan ez da ageri hizkuntzaren arazorik: latinak dena konpontzen du, baita erritoen erreforman ere. Lehenengoz eta behin, Eliza erromatarraren batasuna zurrundu egin zen bere hartan: denak berdin, denak bat, hizkuntza bat berean otoitz. Alde horretatik, egia da Al-Andalus-eko errito mozarabea, adibidez, latinez emana zela lehendik ere (ez mozarabieraz), eta Toledo konkistatuan (1085) ezer gutxi aldatuko zela erreforma gregoriotarrarekin; baina, lehengoaz gain, Liturgian Erreforma gregoriotarrak erabat lekuz kanpo utzi zuen eleaniztasun posible baterako proposamen oro, Espainian bezala bestetan

Handik aurrera garatutako zentralismoak zirrikitu gutxi uzten zuen, he-

rritar-hizkuntzei egiteko berriak eskaintzeko. Egia da, hala ere, berez komunikazioa eta ulermen pertsonala eskatzen zuten Eliz zereginetan, joan zirela pixkaka erromantzeak lekurik irabazten: predikuan, katekesian (Zink 1976: *passim*).

Baina horren guztiaren aurretik, Erteuropan inbasio berriek (magiar eta eslabiarrekin, IX-X. m.) ezusteko arazoak ekarri zituzten latinaren aldeko Eliz prozesua bide-besteratuz.

Mugaldean erronka bat: Herri eslabiarrak

Jada Mendebaldean Erromak segurtatuta zuen tradizio latinoak, besteak beste, erronka gaitza izan zuen herri eslabiarren kristautzean. Bizantzio eta Erromaren arteko lehiak –politiko eta eliztarraz gain kulturala ere bazenak– beste behin eta eskenatoki berri batean hizkuntzen arteko hautapena egitera eramane zituen agintari eta misiolariak (Musset 1982: 31-55, bereziki 45-46).

Zirilo eta Metodiodi Bizantziotik (c. 860-882) igorritako misiolariak ziren (Balkanetako eslabiazioaren garaietatik areagotu baitzen lurralde hauen kristautze-arazoa), baina, hasteko, bi Inperioen mugaldean lan egin behar zutenak, Morabian (Bréhier 1992: 118-122). Horregatik bi aldeetako botereekin hitz egin behar izan zuten apostolu hauek, eta Mendebaldean aita santue-

kin bereziki. Kasu honetan, Bizantzio eta Erromako bi Eliza ofizial handien arteko topaleku bilakatu zen Morabia, eta azkenean bi Eliz ereduaren arteko gatazka-leku.

Hemen ezin dugu laburtu ere historia nahasi eta interesgarri hori, baina esan beharra dago historiako lezio aparta dela Zirilo eta Metodiodioren: hizkuntza eslabiarraren aldeko elizgintzaren, alegia. Eliza erromatarrak ez zuen halako tamaina eta kalitateko desfio kulturalik aurrez aurre izango berri, XVI.ean Erreforma protestantea abian jarri zen arte.

Tirabira politikoengatik Zirilo eta Metodiodioren proiektuak porrot egin zuten berehala Morabia Handian, Esteban V.a aita santua ere tartean zela. Honek, gainera, garbiki kondenatu zuen eslabierazko Liturgia baten asmoa (885): “Hemendik aurrera eslabieraz ez dezala ospatu edo eman inork sakramenturik, ezta Meza santua ere, Metodiodiok egin ohi zuen bezala” (Vodopivec 1986: 159).

Proposamen eslabiarraren historia ez zen hor amaitu, eta nahiz eta Morabia Handia galdu zen berehala, beste lekuetan eta ondoko belaunaldietan eraikita geratu ziren, batez ere bi misiolari haiei esker, Liturgia eta Eliza eslabiarrak, paleoeslabieraz mintzatu eta idatziko zuena (Vodopivec 1986: *passim*).

Dena den, Misio-proiektuaren inguruko eztabaidan garbi geratu zen hizkuntzaren hau ez zela zerbait aingerutarra, lur honetako botere eta interesekin zerikusia zuen eztabaida baizik. Hiru mende geroago, izan zuen horrek bestelako jarraipenik ere.

3.3. Heterodoxien hizkuntzak (XII-XVI. m.)

Erdi Aroan (XIII.etik aurrera batik bat) ikusi dugun hizkuntz egoerari aurre egin behar izan zion Elizak: erromantzeak gero eta definituago ageri ziren, beren hizkera mintzatuan eta idatzian, eta kultur zereginetan ere bai. Prediku-moldeak beren bidea egiten ari ziren erromantzez, hizkuntz baliabide eliztar ofizialenek lehengo latinari eusten zioten bitartean.

Itsasgora horretan, XII-XIII. mendeetako kristau-mugimendu laiko herritarrek hizkuntzen erabileraren eremura ere zabaldu zituzten beren eskeak: Jainkoaren Hitzaren eta herritarren hizkuntzaren arteko *Vulgata* latinorik ez zuten onartzen (Audisio 1998: 22). Horregatik, esaterako, baldotarrek itzulpenak abiarazi eta Laterango III. Kontzilioari (1179) Bibliaren itzulpen herritar bat onartzeko galdea egin zioten.

Ondoko mendean eta Erdi Aro osoan, talde heterodoxoek praxi horri helduko diote, eta Hitza herritarren hizkuntzaz eman beharra azpimarratuko

dute; gogora bitez, Okzitaniako edo Italiako mugimenduak ez ezik, geroago Bohemia (Huss) edo Ingalaterrakoak ere (Wyclif). Erreibindikazio hori indarrean egongo da, eta Eliza erromatar latinoak ere –beti bere muga jakinetan– Erreforma protestantearen aurretik hainbat argitalpen bibliko herritar zabalduko du (Delumeau 1967: 20-22), baina betiere Eliz bizona osorako hizkuntz proiektu herritar orokorrik gabe.

Proiektu erabakigarri hori, Erreformatik jaiotako Elizek jarri zuten abian, eta nola gero! Europako kulturgintzan izan den oinarrizko bihurtune eta garpeneua da XVI. mendeko hau, Luther, Kalbin eta gainerakoek eskutik etorri zena, nazio-hizkuntzen kultur hizkera orokorra ahalbideratu zuena, lan-egitarau jakin batekin burutua, Elizek (orain disidentziatik ari diren protestanteek) eta beroriei dagozkien Botere Publikoek elkartuta burututakoa.

Elizen mezu erlijiosoa banatzeko eskolatzeko-modu berria sortu zuen Erreformak; era berean, Bibliaren presentzia erlijioso-kulturala segurtatu zuen gizarte protestanteetan eta, bide batez, alfabetatzea lagundu eta jendearen irakur-ohiturak sustatu.

Erreformaz geroztik, ia bostehun urteko historia bete du Elizako hizkuntz politikarako beste proposamen eliztar protestanteak. Eta katoliko erromatarrek zer?

3.4. Trento: Edera da *Vulgata* gurea!

Trentoko Kontzilioko bukaeratik Vatikanoko II.aren irekierara lau mende bete ziren: 1563/1962. Hizkuntzei buruz hartutako edo hartu gabeko erabakietan guztiz kontrakoak izan ziren biak ere.

Kontrarreformak areago estutuko zuen lana egin zuen Trentok, eta Eliza erromatarrean hizkuntzek ez zuten aukerarik izan Eliz eremu ofizialenetan latinaren lekua hartzeko, nahiz eta, adibidez, ezin ahantzizko lana egin zen herri-hizkuntzetan Eliz literatura jasoa eraikitzen, Frantzian bezala Espainian eta abarretan. Hortxe lekutu behar da Axular-en *Gero* ere (1643).

Erreforma protestante sakabanatuaren aurrean, Eliza erromatarrak batasun-tresna eta zeinua ikusi zuen berriro hizkuntza latinoan. Sentiera eta uste horren indarra zenbaterainokoa izan zen jakiteko aski da Vatikanoko II.aren aurreko agiri eta arrazoiketak arakatzeari: besteak beste, adibidez, Joan XXIII.aren *Veterum Sapientia* (1959) edo Rahner teologoak idatzitako artikulua sonatu bat. Aurrerakoenak ere beldurrez ari ziren urte horietan, hizkuntza herritarrei erraztasunak eman eta latina zenbait zereginetatik baztertzeko proposamenen aurrean.

Baina Vatikanoko II.ak eta nazioarteko kristauarte dinamikoek ez

zuten barkatu, eta Eliza osoa, zernahitan, goitik behera hizkuntzaz herritar-tzeari heldu zitzaion, sekula nazioarteko kultur munduan egin den ekin-tza egitarautu, konplexu eta zabalene-tako baten bidez: Biblia-itzulpenak mundu guztian ehunka hizkuntzatan, Liturgia osoa hizkuntzaz aldatzea, kantutegi berriak sortzea, orotarako tokian tokiko hizkuntzetako Batzordeak eratu eta gidatzea, etab. Hizkuntzen idazketaren historiako kapitulu adierazgarria da hau.

Horrek ez du Eliz bizitza bakarrik ukitu, baizik eta, XVI.ean Erreforma-rekin gertatu bezala, idazkera arauturik ez zuten hizkuntza askotako normal-kuntza-prozesuak ere azkartu ditu, adibidez, batzuetan oso epe laburrean, bestetan patxada hobean.

Eta Euskal Herrian zer? Gure Diozesiek Trento-ondoko hamarkadetatik beti aitortu zioten euskarari Elizan leku ofizialen bat (oso aipatuak izan dira Kalahorrako Sinodo-erabakiak, 1621), eta eman ere bai leku praktikorik, betiere Elizako makropolitikaren barruan egingarri zen heinean.

Esan beharrik ez dago (eta, ikusi bezala, euskal literatura osoa da horren lekuko) hainbat eliztar euskaltzale eta euskal langile egon dela iragan mende hurbiletan; hizkuntzaren kontzientzia sozialak jendartean aurrera egin ahala (1875...), euskal Diozesietan ere su-

matzen da halako ezinegon bat Aro Garaikidean, garaiko irtenbide juridikoak eguneratu eta praxia indartu ez ezik Eliz euskara bere idazkietan kalitatez ere hobetzeko.

Bi une aipatuko ditut adibide gisara: 1885ekoa Gasteizen eta 1909-1921etakoa Baionan. Gasteizko Diozesis gazteak, 1885ean bere lehenengo Sinodoa ospatu zuen, eta euskararekikoa definiturik utzi nahi izan zuen predikurako, hain zuzen laster elizgizonen artean hizkuntza-tradizio labur baina ongi onartu bat finkatu zuena, eremu horretan behintzat.

Bestalde, Baionakoan ikus daiteke zein mugatan ibili behar zuen kristau erromatar-latinoak. Iparraldea izan da, segur aski, apaizen artean euskal tradizio idatzi eta mintzatu jarraitu, luze eta emankorrena izan duena. Hala ere, horrek bere legeak zituen: honaino bai, harago ez. 1921ean zera geratu zen adierazita: “La langue propre de l’Église est la langue latine [...]. On peut chanter des cantiques en langue vulgaire”.

Beste herri eta hizkuntzetan bezala, gurean ere aldakuntzak Vatikanoko II. arekin etorri ziren, Diozesietan hizkuntza-politika berria ezarriz, Institutu Erljiosoen barne-bizitzan eta kanpoe kimenetan euskararekikoa mahain gainean jarritz, itzulpen-lan erraldoia

bideratuz, etab. Partez eginda dago horren historia.

4. Egin gabekoak, eginkizunak direnak

Eliza, sinestun edo fededunen elkartasan bezala begiraten delarik, berorien fedea Hitzaren bidez ematen da (Biblia), hitzaren bidez zabaldu, ulertu eta argitzen (katekesian, predikuan, heziketan), keinuz eta hitz arautuz edo librez ospatzen (Liturgia, jai eta bilertan) eta elkartasan mintzatu bizitzen (Elizan, gizartean, norberaren lagunartean). Horiek denak Hitzaren eremu erlijiosoak dira, sinboloekin batera hizkuntzaren bat behar dutenak: horiek guztiekikoa herri bakoitzari bere mintzairan segurtatzea da Eliz politika linguistikoaren betebeharetako bat.

Jakina denez, Erljioek eta Elizek joeraz samurrago edo nahiago izan dute jatorrizko beren tradizio linguistikoei eutsi, eta funtsezko aldakuntzak zailak eta traumatikoak ere gertatu izan zaizkie: urrutiko adibiderik nahiago bada, japoniar xintoa izan daiteke erresistentzia horren adibide bat, dena japonieraz nahi duena (Oxtoby 1995: 40).

Euskal Herriko Elizaren historian, XX. mendea arte, Biblia bere osoan ez da fededunen eskuetan jarri ahal izan. Gogora zein xede, hedapen edo etorkizun izan zituzten Bonapartek sustatu eta

kaleratutako itzulpenek, Olabide-ren itzulpen biblikoek, eta guztion aurretik Leizarraga-ren Testamentu Berriak.

Liturgian? *Argi Donea* edo Orixe-ren *Meza-Bezperak* adibide direla, laster ohar daiteke zein beranduko eta mugatuko sarrera izan duen herriak Liturgiara. Itzulpen-lan ofiziala XX. mendean egin behar izan da, Vatikanoko II.ak trabak kendu eta politika berriari bide eman dionean (Bugnini 1983: *passim*).

Honek ondorio latzak izan ditu hizkuntzarentzat, zeren eta Liturgiak jasotako testuak izan baitzitezkeen lehenik Bibliarako sarbide eta, gero, baita norberaren esperientzia erlijiosoa euskaraz bizi ahal izateko maiztasun arautu eta erregular bateko tresnak. Oro har, ez da horrela izan, fededunei Liturgia latinez ezkutatu zitzaielako. Gaur egungo giro sekularatuan zailagoa da gizarte erabat erlijioso haietako erabaki horren alkantzu historikoaz berehala jabetzea.

Hutsunea nolabait eta gaizki betetzera etorri ziren katekesia eta predikua. Bi hauen eremua izan da, zalan-tzarik gabe, fedea euskaraz argitzen gehien lagundu duena. Horrekin batera gogoratu beharko genituzke “Bibliako istorioen” kontaketa (Lardizabal, etab.) eta euskarazko mota ezberdinetako hagiografia (nork ez gogoan har, esateko, G. Arrue-ren ahalegina?). Baina

Teologia edo kristau-pentsamenduan funts gutxiko langaiak dauzkagu euskara idatziaren historian.

Zergatik hau dena? Oro har, noski, euskararen (euskal mintzatzaileen) bizi-ibilaldi neketsuagatik, gure klase-gidariak beste erdal kultur eta interes-munduetara begiratu zutelako, boterea geure baitatik baino besterengandik jaso nahi/behar izan dugulako. Baina hemen dugun alorrera bertara etorriz, hona gertuagoko arrazoiak ere:

- Eliza latinoan bizi izan da Euskal Herriko Eliza, eta berorren araberrako historia egin behar izan du, ezarritako arauen barruan.

- Kristau Misio-herrietarako emandako irizpide eta arauak ez dira indarrean jarri izan Europa Mendebaldeko Estaturik gabeko herrietan (Lagrée 1995: *passim*), Eliza erromatarraren barruan bitasun susmagarria erabiliz. “Propaganda Fide”-ren arautegia (1622...) urrun geratu zen gure lurraldetik (Metzler et al. 1973: *passim*).

- Eliz barruko egiturak bere horretan (Diozesi-barrutiak, Ordena Erlijiosoak) eta Eliz hezkuntza erakundeak (Ikastegi handiak, Seminarioak) oso desegokiro moldatu zaizkio euskaldungoari, berau komunitate sozio-linguistikotiko eta etno-kultural gisara indar osoan aintzakotzat hartu ahal izateko, egon den historia pertsonal asko salbuespen ederra izanik ere.

• Gizarte/Eliza arteko eta Eliza barruko botere-erlazioak ez ditugu, normalean, alde izan. Historian, orain gutxi arte, Gotzainak kanpotik etorri izan dira, hizkuntza ezagutzeke eta gerora ikasi gabe. Ez da falta izan ongi bertakotu den Institutu erlijiosorik, baina Aro Garaikidean batez ere aurkakoak edo/eta konpromisorik gabeko hainbat egon da hemen.

Zer azter eta zer esan asko dago historia aldi berean zail, saiatu, eder eta triste honetan. Hemen, batez ere suertatu den ibileraren inguru historiko orokorra gogorarazi nahi izan dut, eta berorrek guri ere ezarri dizkigun mugak.

ERABILITAKO BIBLIOGRAFIA

- (1976): *Assimilation et Résistance à la culture greco-romaine dans le Monde Ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*. Madrid 1974, Paris-Bukarest
- (2000): *L'art copte en Égypte. 2000 ans de christianisme*, Institut du Monde Arabe/Gallimard, Paris
- ALGERMISSEN, K. (1964): *Iglesia Católica y confesiones cristianas*, Ediciones Rialp, Madril
- ARCE, J. (1982): *El último siglo de la España romana: 284-409*, Alianza Editorial, Madril
- ASIMOV, I. (1983): *Constantinopla. El imperio olvidado*, Alianza Editorial, Madril
- AUDISIO, G. (1998): *Les vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIIe siècle)*, Fayard, Paris
- BARBERO, A. (2001): *Carlomagno*, Editorial Ariel, Bartzelona
- BELEDIAN, K. (1994): *Les Arméniens*, Éditions Brepols, Turnhout
- BLAZQUEZ, J. M., S. (1976): "Rechazo y asimilación de la cultura romana en Hispania (siglos IV-V)", in: *Assimilation 1976*: 63 hur.
- BOUD'HORS, A. (2000): "L'écriture, la langue et les livres", in: (2000): *L'art copte 2000*: 52-57, eta *Erakusketako agiriak*: 58-91
- BOURGUET, P. du (1988): *Les Coptes*, PUF, Paris
- BUGNINI, A. (1983): *La riforma liturgica (1948-1975)*, clv - Edizioni Liturgiche, Roma
- BRÉHIER, I. (1992): *Vie et mort de Byzance*, Albin Michel, Paris
- CANNUYER, C. (1996): *Les Coptes*, Éditions Brepols, Turnhout
- CANNUYER, C. (2000): "Les coptes, vingt siècles d'histoire chrétienne en Egypte", in: (2000): *L'art copte 2000*: 23-33, eta *Erakusketako agiriak*: 38-49
- CAZAL, Y. (1998): *La Voix du Peuple - Verbum Dei. Le bilinguisme latin-langue vulgaire au Moyen Âge*, Geneva
- DÉDÉYAN, G. (ed.) (1982): *Histoire des Arméniens*, Privat, Tolosa
- DEL MORAL, R. (2002): *Lenguas del mundo*, Espasa, Madril
- DELUMEAU, J. (1967): *La Reforma*, Editorial Labor, Bartzelona
- DIAZ DIAZ, M. C. (1976): *De Isidoro al siglo XI*, Ediciones El Albir, Bartzelona
- DUCELLIER, A. (ed.) (1992): *Bizancio y el mundo ortodoxo*, Mondadori, Madril
- EUSKALTZAINDIA (1976): *Sobre la Real Academia de la Lengua Vasca Euskaltzaindia*, Ministerio de Educación y Ciencia, Madril
- GARCIA BELLIDO, A. (1967): "La latinización en España", in: *Archivo Español de Arqueología* 40 (1967), 3-29

- INTXAUSTI, J. (1987): "Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan", in: LOPEZ ATXURRA, R. (ed.) (1987): *Euskal Herriaren historiaz. III. Kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herriaren historian zehar*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao
- INTXAUSTI, J. (1990): *Euskara euskaldunon hizkuntza*, Eusko Jaurlaritz, Vitoria-Gasteiz
- INTXAUSTI, J. (1994): "Euskarazko Biblien historiaz. *Elizen arteko Biblia*-ren argitalpena delata", in: *Euskera XXXIX* (1994-1), 299-314
- INTXAUSTI, J. (1998): "Talde euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)", in: ID. (ed.) (1998): *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak*, 1993ko Uztaila, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbao, 17-56
- IZTUETA, P. (1991): *Orixe eta bere garaia*, Etor, Donostia
- JEDIN, H. (ed.) (1970): *Manual de Historia de la Iglesia*, Herder, Bartzelona (hainbat liburuki)
- JONES, A. H. M. (1949): "The Roman Civil Service (Clerical and subclerical Grades)", in: *Journal of Roman Studies* 39 (1949), 38 hur.
- LAGRÉE, M. (ed.) 1995): *Les parlers de la foi. Religion et langues régionales*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes
- MARINER, S. (1976): "La difusión del cristianismo como factor de latinización", in: *Assimilation* 1976: 271-282
- MAYEUR, J.-M. et al.(ed.) (1993): *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, Desclée de Brouwer, Paris (hainbat liburuki)
- METZLER, J. et al. (1973): "Compendio di storia della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei popoli o "De Propaganda Fide". 1622-1972. 500 anni al servizio delle Missioni", in: *Euntes docete XXVI* (1973), 3-250
- MOURADIAN, C. (19962): *L'Arménie*, PUF, Paris
- MUSSET, L. (1982): *Las invasiones. El segundo asalto contra la Europa cristiana (siglos VII-XI)*, Editorial Labor, Bartzelona
- NICHANIAN, M. (1989): *Âges et usages de la langue armenienne*, Éditions Entente, Paris
- OSTROGORSKY, G. (1984): *Historia del Estado Bizantino*, Akal Editor, Madril
- OXTOBY, W. G. (1995): "Hablar en lengua propia: Las traducciones antiguas y modernas de la Biblia como expresión de la identidad cultural étnica", in: *Concilium* 257 (1995), 39-52
- PELLEGRINO RONCAGLIA, M. (19852): *Histoire de l'Église copte*, Librairie St. Paul, Beirut-Jounieh (4 liburuki)
- SAENZ-BADILLOS, A. (1988): *Historia de la lengua hebrea*, Editorial AUSA, Sabadell (Bartzelona)
- SÉLIS, C. (1988): *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, Éditions Brepols, Turnhout
- THOMPSON, E. A. (1971): *Los godos en España*, Alianza Editorial, Madril
- TREBOLLÉ BARRERA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana. Introducción a la historia de la Biblia*, Editorial Trotta, Madrid
- VODORIVEC, J. (1986): *Saints Cyrille et Méthode, patrons de l'Europe*, Ed. Saint-Paul, Paris/Friburgo
- WRIGHT, R. (1989): *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia.*, Editorial Gredos, Madril
- ZERNOV, N. (1962): *Cristianismo oriental*, Ediciones Guadarrama, Madril
- ZINK, M. (1976): *La prédication en langue romane avant 1300*, Honoré Champion, Paris
- ZINK, M. (1999): "Littérature(s)", in: LE GOFF, J.; SCHMITT, J.-C. (1999): *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Fayard, Paris, 610-624